

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2020.27.7>
УДК 2:322(477)“312”

Віктор Войналович

доктор політичних наук, професор,
завідувач Відділу етнополітології,
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І.Ф.Кураса НАН України

ORCID: 0000-0002-6203-3348
Email: v_voynalovich@ukr.net

СУЧАСНИЙ РЕЛІГІЙНИЙ ПРОСТІР УКРАЇНИ У КОНТЕКСТІ ЗОВНІШНІХ І ВНУТРІШНІХ ВИКЛИКІВ

Анотація. У статті акцентовано увагу на головних тенденціях відродження релігії у сучасному світі, її активної присутності у глобальній політиці та міжнародних відносинах. Обґрунтовано, що релігійне відродження на зламі 1980 – 1990 років в Україні, гострі православно- греко-католицький та міжправославний конфлікти стали наслідком суттєвих деформацій її інституційно-конфесійного простору, спричинених партійно-радянською релігійною політикою. Виявлено особливі та специфічні ознаки «повернення релігії» в Україні у контексті глобальних релігійних змін, зокрема, динамічність, складність і до сьогодні незавершеність цього процесу. Проаналізовано зміст і сутнісні характеристики взаємовпливів соціокультурних трансформацій та динаміки змін релігійного комплексу сучасної України, вплив на них подій, пов'язаних з Революцією Гідності та триваючою російсько-українською війною на Сході країни. Розкрито особливості життєдіяльності та суспільного позиціонування основних акторів українського релігійного ландшафту, зокрема, інституцій православного комплексу, УГКЦ, протестантських конфесій, ісламської спільноти, нових релігійних течій. Обґрунтовано низку непростих викликів, які постали перед новоутвореною Православною церквою України – забезпечення внутрішньої єдності, мінімізації конфліктів, творення власних знакових проєктів, віднайдення діалогічної моделі церковного примирення задля подолання релігійного кордону розколу українського суспільства. Показано динаміку суспільних уявлень, виразну амбівалентність та контраверсійність суспільної свідомості у релігійному аспекті – від традиційно високого рівня довіри до релігії і церкви, до сталого зниження рівня оцінок їх значимості в житті громадян і суспільно-політичних процесах країни. Сформульовано висновки і пропозиції щодо активізації державної політики національно-громадянської консолідації й активного залучення до цього процесу релігії і релігійних організацій.

Ключові слова: Україна, сучасний релігійний простір, глобальні релігійні процеси, релігійний комплекс, суспільні уявлення, національно-громадянська консолідація.

Viktor Voynalovych

D.Sc. in Political Sciences, Professor,
Head of the Department of Ethnopolitical Studies,
Institute of Political and Ethnonational Studies
named after I.F. Kuras, NAS of Ukraine

MODERN RELIGIOUS SPACE OF UKRAINE IN THE CONTEXT OF EXTERNAL AND INTERNAL CHALLENGES

Abstract. The article focuses on the main trends in the revival of religion in the modern world, its active presence in global politics and international relations. It is substantiated that the religious revival at the turn of 1980-1990 in Ukraine, sharp Orthodox-Greek-Catholic and inter-Orthodox conflicts were the result of significant distortions of its institutional and confessional space caused by the party-Soviet religious policy. Special and specific signs of "return of religion" in Ukraine in the context of global religious changes, in particular, the dynamism, complexity and to this day the incompleteness of this process. The content and essential characteristics of the mutual influences of socio-cultural transformations and dynamics of changes in the religious complex of modern Ukraine, the influence of events related to the Revolution of Dignity and the ongoing Russian-Ukrainian war in the East of the country are analyzed. Peculiarities of life and social positioning of the main actors of the Ukrainian religious landscape, in particular, institutions of the Orthodox complex, UGCC, Protestant denominations, Islamic community, new religious movements are revealed. A number of difficult challenges facing the newly formed Orthodox Church of Ukraine are substantiated - ensuring internal unity, minimizing conflicts, creating their own landmark projects, finding a dialogical model of church reconciliation to overcome the religious frontier of the division of Ukrainian society. The dynamics of public ideas, clear ambivalence and controversy of public consciousness in the religious aspect - from the traditionally

high level of trust in religion and the church, to a steady decline in assessments of their importance in the lives of citizens and socio-political processes. Conclusions and proposals on the intensification of the state policy of national-civil consolidation and active involvement of religion and religious organizations in this process have been formulated.

Keywords: Ukraine, modern religious space, global religious processes, religious complex, public ideas, national-civic consolidation.

Постановка проблеми. Потужне вторгнення релігії у велику політику, актуалізація її ролі у глобальних трансформаціях та процесах регіональних змін кінця ХХ – початку ХХІ століття з очевидністю виявило себе і в Україні, де «повернення релігії» щільно пов'язане з націєтворенням і суспільно-політичними перетвореннями, а релігійне піднесення кінця 1980 – 1990-х рр. було невіддільне від піднесення національного й від перших кроків українського державотворення. Такий взаємозв'язок релігії з політичними і суспільними трансформаціями, які на українському ґрунті, перебуваючи під значними внутрішніми і зовнішніми впливами, відзначаються досить несистемним, неоднозначним і непередбачуваним за своїми наслідками характером, зумовлює особливу потребу пошуку ефективних шляхів забезпечення міжконфесійної злагоди і порозуміння, віднайдення оптимальних моделей партнерських взаємин церкви, суспільства та держави, дієвих механізмів залучення інтегративного потенціалу релігійного комплексу до справи зміцнення національної єдності та консолідації українського суспільства.

Аналіз наукових публікацій. Триумфальне повернення релігії, засвідчене насамперед подіями, пов'язаними з ісламським вибухом, євангельським бумом у США, глобальним католицьким піднесенням, бурхливим поширенням нових релігій та дедалі інтенсивнішим зверненням до релігії в країнах пострадянського простору, зумовили й докорінну зміну її сприйняття дослідниками.

Тривалий час цілі покоління інтелектуалів прогнозували якщо не цілковитий занепад релігії, то, в кращому разі, її жалюгідне існування в якихось дуже маргінальних анклавах. На зламі ХІХ – ХХ століть багато хто з соціологів вважав, що релігія існуватиме не довше, ніж до початку ХХІ ст.

Набагато більше оптимізму щодо майбутнього релігії дослідники демонструють вже у другій половині ХХ ст. [4]. Саме катаклізми з небаченими людськими втратами, загостренням глобальних проблем сучасності істотно скорегували погляди філософів, соціологів, історіософів на майбутнє релігії.

Сумніви в слушності «теорії секуляризації» та її ключових ідей, що належать Толкотту Парсонсу, Пітеру Бергеру, Браяну Уілсону, Томасу Лукману, Девіду Мартіну, як і того, що Європа під цим поглядом є моделлю для решти світу, відчутно посилюються у соціологічних колах у 1970-х роках. Особливих зусиль до їх обґрунтування, як і до формування нової парадигми мислення про релігію в сучасному світі, доклав американський соціолог, професор Джорджтаунського університету Хосе Казанова. У своїй відомій праці «Публічні релігії в

сучасному світі» (1994 р.) він не лише зафіксував потужний процес «деприватизації» релігії, але й задовго до подій 11 вересня 2001 р. передбачив її драматичне повернення у світову політику [15]. А вже на початку ХХІ ст. Філіп Дженкінс (автор книги «Наступне християнство») прогнозує за релігією роль сили, «що визначатиме ставлення людей до політичної свободи та громадських обов'язків, до державницької ідеї і, звісно, до конфліктів та воєн» [14, р. 54].

Початок ХХІ ст. ознаменувався низкою праць відомих зарубіжних дослідників – Самуеля Гантінгтона [3], Жана-Поля Віллема [1], Жоржа Корма [7], Деніса Мюллера [9] та інших, у яких порушується комплекс проблем, пов'язаних з релігійними цивілізаційними кордонами, релігійними «відмінностями» в країнах Європи, зростанням релігійного фундаменталізму, протиріч і конфліктів, породжених ними викликів і загроз для демократичних інститутів і світової спільноти. Обґрунтовуються прогнози динаміки змін глобального релігійного ландшафту і їх впливів на цивілізаційні процеси у світі.

Употужнення глобалізаційних процесів, занепад так званих «великих ідеологій», що панували над свідомістю мільйонів у минулому і позаминому століттях, величезні демографічні зсуви, які надають релігії особливої значущості, за висновком відомого дослідника глобальних релігійних трансформацій Віктора Єлєнського, зумовили «велике повернення релігії у глобальну політику та міжнародні відносини кінця ХХ – початку ХХІ століття» [6, с. 5, 6].

Релігійне піднесення кінця 1980–1990 рр., ставши і для України часом своєрідного «релігійного ренесансу», було невіддільне від піднесення національного й від перших кроків українського державотворення і вкотре, далеко не вперше в українській історії, актуалізувало проблему ролі релігії і релігійних інститутів у процесі формування української нації.

До активної розробки питань, пов'язаних з аналізом стану релігійного комплексу та його місця і ролі в суспільно-політичних процесах, долучається вітчизняна наукова спільнота. У працях українських філософів, релігієзнавців, соціологів, політологів досліджуються проблеми взаємодії етносу і релігії у процесі їх історичної трансформації та в умовах сучасних суспільно-політичних реалій України [18], функціонування і розвитку системних суспільно-релігійних відносин [8], інтегративної функції релігії [10], динаміки конфесійних процесів у сучасній Україні, їх інституційних та ідентифікаційних аспектів [2], релігійного відродження в Україні кінця ХХ – початку ХХІ ст., його зв'язку з націєтворенням і суспільно-політичними перетвореннями у контексті глобальних релігійних процесів [6]. Проблема впливів

релігійного чинника на стан національної безпеки України актуалізована у працях науковців Відділення релігієзнавства Інституту філософії НАН України [11].

Зважаючи на природню динамічність і мінливість релігійного середовища, його очевидні інституційні та ідентифікаційні зміни, як і зростання впливу релігійного комплексу на перебіг суспільно-політичних трансформацій в сучасній Україні, подальший аналіз і дослідження означених проблем залишаються значимими та актуальними як у науковому, так і практичному сенсі.

Метою статті є аналіз динаміки релігійного простору України та його сутнісних ознак у координатах сучасних глобалізаційних процесів, формування пропозицій щодо активного залучення релігійних інституцій до процесу національно-громадянської консолідації суспільства.

Виклад основного матеріалу. Приведені у потужний рух геополітичними процесами кінця ХХ – початку ХХІ століття усталені цивілізаційні кордони спричинили й радикальні трансформації глобального релігійного простору.

Крім прогнозованої сутички ісламу і християнства, що на сьогодні справджується вповні, Самуель Гантінгтон попереджав і про спорідненість двох фундаменталістських релігій, як радикальний іслам і російське православ'я, що утворюють такий культурний континуум, в якому неможливе вкорінення демократичних цінностей. Цей сценарій цивілізаційного виклику Європі з боку Росії, особливо ж на теренах України, набув сьогодні очевидного розвитку і несе в собі реальні потенційні загрози як для української, так і європейської спільнот. Україна, як частина європейської цивілізації, вкотре у слов'янському світі виявилася на передовому рубежі захисту європейських цінностей. За оцінкою Оксани Пахльовської, відомого культуролога, завідувачки кафедри україністики факультету літератури і філософії Римського університету «Ла Сап'єнца», «те, що відбувається нині в Україні, – це цивілізаційний розворот. Приведення в рух конфліктів тисячолітньої давності. Відбувається остаточний крах православної цивілізації як цілісності. Розкол слов'янського світу, перегрупування ідеологій у євразійському світі, визначення остаточної лінії східного кордону Європи» [13].

Представляючи досить глибинну і влучну сутнісну характеристику «великого повернення релігії», Віктор Єленський констатує: «У цей час релігія <...> заявила про свою присутність у світовій, регіональній і національній політиці, і то так голосно, як мало хто сподівався. У ХХІ ст. релігія бере активну участь у націєтворенні, і нерідко ця участь значно інтенсивніша, ніж то було в минулому столітті. Вона й далі конструює колективні ідентичності й визначає поведінку людських спільнот <...>. Релігія виявляється присутньою у величезній кількості збройних конфліктів та воєн сучасності; протиборство сторін, які сповідують різні релігії,

надзвичайно загострюється, хай навіть першопричиною конфлікту були території, ресурси чи політичний статус <...>» [6, с. 5 – 6].

Процес «повернення релігії» в Україні упродовж свого майже тридцятирічного періоду є досить динамічним, складним і до сьогодні незавершеним. Церква (маємо на увазі всі релігійні організації) як соціальний організм, цілісний і розділений одночасно, формувалася і далі змінюється через загострення, розв'язання або «заморожування» за давних у радянському минулому конфліктів і протиріч, штучно сконструйованих чи спровокованих на сучасному етапі суперечностей. Результати цього поступу є доволі вражаючими: від вибореного права на присутність в українському духовному просторі – до розбудови розгалуженої інституційної мережі і суспільного визнання важливості своєї місії.

Конфігурацію релігійно-суспільних відносин після розпаду СРСР й незалежнення України значною мірою сформували проблеми, закладені партійно-радянською релігійною політикою. Істотне скорочення інституційної мережі і сакральних об'єктів, позбавлення права на легальне існування ряду конфесій і деномінацій, дискримінація віруючих громадян, репресії проти їхніх духовних лідерів, консолідація неконтрольованого владою релігійного підпілля, крайні форми несприйняття світу з боку певних категорій віруючих, анемічність структур традиційних для України церков та їхня низька конкурентоспроможність перед тиском закордонних місіонерських інституцій та новітніх релігійних рухів, зрештою, закладені підвалини міжправославного і православно – греко-католицького конфліктів тощо – всі ці та інші проблеми релігійного життя України кінця 1980 – початку 1990-х рр., багато в чому не подолані і до сьогодні, значно серйозніше, ніж тоді вважалося, справили свій деструктивний вплив на перебіг процесів у релігійному комплексі та формування його інтеграційного ресурсу.

Водночас, оцінюючи релігійно-суспільні зміни в період між початком політики «перебудови» й незалежненням України, необхідно визнати, що їх головним змістом стало згортання курсу на «подолання релігії», нормалізація державно-церковних відносин, реальне постання досить широких релігійних свобод.

Попри неунікнені для «перехідного періоду» аберації в реалізації в незалежній Україні принципу свободи совісті та віросповідання сама можливість вільного користування громадянами релігійними свободами спричинилася до сплеску масової релігійності, потужного інституційного розвитку традиційних церков, легалізації заборонених за радянських часів утворень та виникнення чималої кількості нових релігійних організацій і, як наслідок, істотного урізноманітнення українського релігійного ландшафту.

Інтенсивна розбудова розгалуженої релігійної мережі та розширення її етноконфесійного спектру стали визначальними тенденціями за роки

незалежності України. Так, за 1988–2018 рр. загальна кількість релігійних організацій у країні збільшилася з 6500 до 36739, тобто майже у 5,7 раза. За станом на 1 січня 2019 р. у межах більше 100 віросповідних напрямів налічувалося 35162 релігійні громади, 92 центри та 299 управлінь, 531 монастир (6794 ченців і черниць), 368 місій, 83 братства, 204 духовні навчальні заклади, а також 13211 релігійних шкіл (16 – загальноосвітніх та 13195 – недільних). Справами церкви в Україні на той час опікувалося 32619 священнослужителів [12]. При цьому слід мати на увазі, що державна статистика за 2014–2018 рр. не враховує показників мережі релігійних організацій на анексованій Російською Федерацією території АР Крим та неконтрольованих частин Донецької і Луганської областей. Наразі, ані місцеві, ані центральні органи державної влади не володіють повною офіційною інформацією щодо фактичного припинення чи продовження діяльності релігійних організацій на зазначених територіях.

Україна – релігійно плюральна країна, релігійне життя якої завжди вирізнялося багатоманітністю. Навіть за радянських часів у ній офіційно реєструвалося 9 релігійних напрямів. Наразі, як зазначалося раніше, тут налічується понад 100 віросповідних напрямів (понад 50 – християнського, близько 10 – орієнталістського, 7 – рідновірського, 5 – мусульманського, 7 – іудейського й одиниці інших, зокрема етнічних і синкретичних релігій; десятками можна лічити нові релігійні напрями).

Досить важливими для розуміння сутності процесів, що відбуваються у релігійному середовищі сучасної України, є праці вже згаданого американського соціолога релігії Хосе Казанови, який добре обізнаний з українськими реаліями, маючи можливість часто відвідувати країну від 1989 р. Зокрема, аналізуючи українські події у передмові до українського видання своєї книги «По той бік секуляризації: релігійна та секулярна динаміка нашої глобальної доби», один із беззаперечних лідерів сучасної світової релігієзнавчої думки зазначає: «Релігійне відродження після падіння комунізму було притаманне не лише Україні. Те саме сталося в більшості пострадянських країн Східної та Центральної Європи, але не скрізь. Деякі країни, як-от Східна Німеччина, Чехія, Естонія чи Латвія, майже не виявили ознак релігійного відродження й залишаються глибоко секулярними суспільствами. Україна ж відрізняється від таких її сусідок, як Російська Федерація чи Румунія, не лише тим, що українське релігійне відродження є глибшим та ширшим, а й тим, що в Україні це відродження супроводжується унікальним розвитком релігійного плюралізму» [16, с. 9–10]. Понад те, розвиваючи свою думку, дослідник стверджує, що «від кінця 1980-х років, коли в Україні з'явилася «гласність», тут постала найрозмаїтіша, найплюралістичніша й найзмагальніша в континентальній Європі релігійна система» [16, с. 10].

Як цілісна духовно-релігійна система постали українські церкви, православні, католицькі, протестантські, ісламські та іудейські релігійні діячі і духовні авторитети в часи Революції Гідності 2013–2014 рр. та тривалій російсько-української війни на Сході країни. Взаємодія поліконфесійної за характером релігійної спільноти у найважчі і переломні для народу України історичні моменти засвідчила її здатність виробляти спільні практики, формулювати спільні ідеї, обґрунтовувати спільні ідеали та віднаходити ефективні форми і методи співпраці з громадянським суспільством у справі розбудови майбутнього України на засадах вищих духовних цінностей і релігійних ідеалів.

Сьомий рік поспіль українське релігійне середовище перебуває під тиском нечуваних до цього викликів і загроз, перевіркою на міцність його підвалин, продуктованих як російсько-українською війною, так і поверховим, несистемним характером суспільних реформ, що супроводжуються падінням життєвого рівня населення, зростанням його невдоволеності і соціальної розгубленості, а відтак – і суспільного запиту на церкву як свого роду «ідеального типу» справедливої, некорумпованої інституції. За таких обставин саме церкви, активно включившись у реалізацію низки важливих соціальних програм, критично оцінюють неефективність існуючого суспільного договору в Україні, пропонують його кардинальний перегляд на засадах християнської демократії, на яких збудовані успішні суспільства європейських країн. Консолідованою і послідовною у цьому контексті є позиція Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій (ВРЦ і РО), як міжконфесійної інституції, метою якої є об'єднання зусиль конфесій у справі духовного відродження України, соціальної інтеграції, націо-нальної консолідації та координації міжцерковного діалогу.

Водночас, аналізуючи сучасний стан міжцерковних відносин в Україні, зміну імперативів, які відбулися в них з часу Революції Гідності і які тою чи тою мірою формують потенціал інтегративного впливу релігійного комплексу на українське суспільство, наукове та експертне середовище висловлюється неоднозначно і більшою мірою навіть критично.

Відсутність належного дієвого діалогу між церквами (за винятком формату ВРЦ і РО), особливо ускладненого з початком російсько-української війни, не надає достатніх підстав сподіватися на віднайдення ними у найближчій перспективі своєї «української» моделі конструктивних міжконфесійних взаємин. За фактом маємо ситуацію протистояння великих церков, глибоких розділень, основне і найбільше з яких – між західним і східним християнством, візантійсько-московською і католицько-протестантськими традиціями. Ситуацію, в якій опинилися головні християнські церкви після Майдану, ряд дослідників оцінюють як точку біфуркації, невизначеності і мало ще усвідомленої «найсерйознішої кризи за їхню новітню історію» [17].

Розподіл конфесійних прихильностей в Україні за два останні десятиліття, за даними соціологічної служби Центру Разумкова, не зазнав особливих змін. Станом на 2019 р., як і раніше, більшість (64,9%) громадян відносять себе до православ'я, 9,5% – визнали себе греко-католиками, 1,8% – протестантами, 1,6% – римо-католиками, по 0,1% – прихильниками іудаїзму, ісламу. Просто християнами назвали себе 8,0% опитаних, а 12,8% не відносять себе до жодного з релігійних віросповідань [5].

Зважаючи на сучасні українські реалії, де православна складова релігійного ландшафту є переважаючою, творення християнської єдності, плюралістичної моделі міжконфесійних відносин апіорі багато в чому залежать від якості саме православного комплексу, який, за визначенням, мав би бути базисом цього процесу та головним генеруючим чинником солідаристських настроїв і дій. Утім, інституційна розколотість українського православ'я та наявні значні міжправославні суперечності істотно підважують потенціал православного комплексу у процесах суспільної консолідації.

Наростання політичної та соціальної нестабільності в суспільстві, різновекторність соціокультурних переваг за дефіциту інтегруючих ідей актуалізували пошук наскрізних стрижнів національної конструкції, серед яких поважне місце, як і раніше, займають релігійні. У ролі одного із них серйозно розглядається Українська помісна православна церква. Проблема помісності українського православ'я, яка належить до суспільно-значущих від моменту поновлення незалежності України в 1991 р., в сучасних реаліях виходить за культурно-історичні та суто церковні межі і розглядається крізь призму суспільної мобілізації, національної стійкості, а отже, національної безпеки та зміцнення незалежності Української держави.

Об'єднавчий Собор за участі у ньому священноначалля УПЦ КП, УАПЦ та лише двох митрополитів УПЦ МП (остання обставина серйозно «понижила» статус Собору як «об'єднавчого») відбувся 15 грудня 2018 р., і те, що на ньому було проголошено створення Православної церкви України та обрано її предстоятеля, можна вважати його головним успіхом. Навмисна інформаційна закритість усього «об'єднавчого» процесу від священства й мирян усіх трьох українських церков від суспільства в цілому сприймалася як спроба організації чергового «договорняка» між церковними і політичними елітами. Саме цією обставиною значною мірою варто пояснювати той факт, що суспільство і до сьогодні поки що не розуміє масштабів і важливості того, що сталося, не уявляє реального значення події.

Свідченням цьому є ті зміни, які відбулися з часу проведення Собору у церковно-конфесійному самовизначенні вірних унаслідок істотних інституційних трансформацій православного комплексу. Так, за даними Центру Разумкова кількість віруючих

серед українців на 2019 р. становила 66,0% і є найменшою з 2010 р. (71,4%). Очевидний їх вплив, порівняно з 2018 р., відбувся із груп вірних УПЦ МП, УПЦ КП та УАПЦ до новоутвореної ПЦУ (20,3%) і, що особливо насторожує, до «просто православних», частка яких лише за рік зросла з 34,8% до 46,6% [5]. Останній факт доводить неусталеність та неоднозначність вибору вірних, зумовлених відсутністю чіткого розуміння сутності тих процесів, які відбуваються у православному сегменті релігійного ландшафту суспільства. Водночас, дослідження не фіксує якихось істотних змін у церковно-конфесійному самовизначенні вірних інших деномінацій.

Проєкт творення ПЦУ, який, з одного боку, не передбачав відповідного діалогового формату, достатньо предметного обговорення умов об'єднання і вирішував проблему радикальним способом («ви з нами чи проти нас»), а з другого – містив очевидний факт використання владного ресурсу, вже на початковому етапі зреалізовувався за сценарієм, далеким від оптимального. Як наслідок, Собор, який мав стати об'єднавчим, виявився, по суті, лише установчим. Конвертація церковного успіху у політичний (принаймі на пропагандистському рівні) позбавила можливості визначення позитивних орієнтирів та істинної мети самого церковтворення.

Православним українцям доведеться ще тривалий час вибирати між двома канонічними юрисдикціями – новоствореною ПЦУ та УПЦ у юрисдикції Московського патріархату, з боку якої, як і раніше, має місце активний «антикефальний» спротив і відсутність будь-яких сигналів щодо готовності до діалогу, пошуку компромісів і, врешті-решт, єдності.

За таких обставин на новоутворену незалежну Українську церкву очікує низка непростих викликів – забезпечення внутрішньої єдності, здатності до мінімізації конфліктів та творення власних знакових проєктів. І, насамперед, – віднайдення такої діалогічної моделі церковного примирення, яка б дозволила подолати розділення між українськими православними київської і московської орієнтації, позбутися релігійного кордону розколу українського суспільства. Тривалість становлення ПЦУ буде залежати і від її здатності утверджувати в Україні цінності відкритого європейського православ'я та християнської єдності. Лише на такому шляху, у взаємодії з громадянським суспільством і світовим християнством, ПЦУ сформує свою зрілість і ствердить своє право на духовне лідерство як вагомої консолідуючої соціальної сили.

Складними і неоднозначними процесами супроводжується життєдіяльність й інших акторів українського поліконфесійного ландшафту. Як і будь-яка інша, виклики глобального масштабу вочевидь відчуває УГКЦ. Намагаючись рухатися за усталеним стратегічним планом, Церква реалізовує низку важливих соціальних проєктів, у межах яких порушуються актуальні для суспільства теми.

Водночас, серйозною проблемою УГКЦ було і залишається питання внутрішньої як інституційної, так і сутнісної стабільності, підваженої існуючою амбівалентністю ідентичності УГКЦ, яка продукує внутрішню напругу і конфлікти. Їх провокує і відсутність чітко сформульованої позиції Ватикану щодо України взагалі, й Церкви зокрема, що усвідомлюється частиною греко-католицької спільноти як нехтування її інтересами.

Відсутність духовної єдності серед протестантів, іудеїв, мусульман зумовлює суттєві суперечності між ними, боротьбу за лідерство, монопольний вплив на віруючих, одноосібне представництво як в Україні, так і поза її межами. Процес утворення самостійних духовних управлінь у деяких регіонах України набуває тенденції розмежування громад і об'єднань за національною ознакою, що стимулює релігійно-етнічні суперечності.

Під потужним російським впливом, перетворюючись на популяризаторів ідеології і практики кремлівської концепції євразійства, перебувають деякі протестантські конфесії, насамперед баптисти і адвентисти. Навіть для українського рідновірства притаманні деякі базові ідеологеми панславизму. Істотно дезінтегрують і дестабілізують ісламську спільноту країни конкуруючі на теперішній час релігійно-ідеологічні доктрини у мусульманському середовищі. Попри наявні тенденції до формування нової ідентичності (українські кришнаїти, українські буддисти, українські бахаї), все ще у більшості своїй залишаються поза українським контекстом державотворчих і суспільних процесів нові релігійні течії (НРТ), ігноровані в міжрелігійному спілкуванні.

Істотно зменшує інтегративний потенціал релігійного комплексу у процесах суспільної консолідації очевидна релігійна регіоналізація країни. Україна і надалі залишається поділеною на зони переважаючого впливу різних церков: у Галичині відчутний домінуючий вплив УГКЦ; в Центральній, Східній і Південній Україні все ще переважає інституційна мережа УПЦ у юрисдикції Московського патріархату. Усі, без винятку, дослідження фіксують й існування різних типів релігійної культури та відповідних їм рівнів релігійної поведінки жителів Західної України, з одного боку, і Сходу та Півдня країни, з іншого. Зрештою, регіональні особливості релігійної самоідентифікації населення України цілком корелюються з регіональними відмінностями системи ціннісних настанов і поведінкових моделей українських громадян. І відмінності ці між Західною і Східною Україною значною мірою є наслідком різниці впливів на них європейської цивілізації (протестантсько-католицького), з одного боку, та російсько-імперського (православного) і радянсько-імперського (атеїстичного), з іншого.

Важливим чинником здатності релігії та релігійних інституцій сприяти соціальній інтеграції на рівні всього суспільства є їх поширеність та впливовість в певному суспільстві. Традиційно високим залишається рівень декларованої релігійності

українського суспільства, інтегрований показник якого цілком зіставний, якщо розглянути його на тлі інших центрально- та східноєвропейських країн (Україна поступається Румунії, Польщі, Угорщині та Словаччині, але випереджає Чехію, Латвію, Естонію, Білорусь). Утім, значний відсоток тих, хто вважає себе релігійною особою, поєднується з одним із найнижчих у Центрально-Східній Європі рівнів реальної участі в діяльності релігійних організацій, відвідування релігійних служб, релігійного виховання. Очевидним є і явний брак кореляції між декларованою релігійністю і реальним станом суспільної моралі. Наслідком низького рівня релігійної активності віруючих є відсутність їхнього тісного зв'язку з громадами, системної участі у колективних діях, а відтак і усвідомленої належності до єдиної спільноти зі сформованими і закріпленими солідаристськими настроями.

Понад те, подібні тенденції неминуче призводять до конструювання та реконструювання позацерковних, «дифузних» виявів релігії, у яких химерно переплітаються різні набори цінностей, символів, звичаїв та поведінкових норм. Означені обставини не надають належних підстав стверджувати про наявну конструктивну інтегруючу дію існуючих у суспільстві релігійних організацій, спрямованих об'єднувати своїх членів у більш-менш монолітну соціальну групу, а тим більше, бути єднальним чинником для суспільства в цілому.

Складність і неоднозначність процесів функціонування релігійного комплексу України продукують виразну амбівалентність і контрверсійність суспільних уявлень щодо ролі і значущості релігії та релігійних інституцій у житті громадян і суспільства. Принципові зміни суспільної свідомості у церковно-релігійному аспекті, порівняно з попередніми роками, фіксують результати дослідження соціологічної служби Центру Разумкова, здійсненого у жовтні 2019 р. [5].

Порівняно невисока активність церковного життя й низький ступінь участі віруючих у справах релігійних організацій дивним чином поєднуються в Україні з досить високим рівнем довіри до церкви як соціального інституту (60,6%). У більшості регіонів (за винятком Сходу) частка тих, хто довіряє церкві, перевищує кількість тих, хто їй не довіряє. Утім, церква вже не є абсолютним лідером довіри в суспільстві, як це було протягом багатьох років.

Очевидною є і тенденція до зниження показника важливості релігії в житті громадян. У 2019 р. кількість тих, хто визнав її важливість, становила 55,9% (2010 р. – 72,4%) за одночасного зростання частки тих, для кого вона не є важливою (40,3% та 24,5%, відповідно). Неухильно зменшується кількість українців, для яких церква є моральним авторитетом. У цьому аспекті суспільство розділилося майже навпіл: наразі моральний авторитет визнають за церквою 43,2% респондентів (2010 р. – 56,3%), а не вважають її моральним авторитетом 38,7% (2010 р. – 26,5%). Помітною тенденцією уявлень упродовж 2013

– 2019 рр. є і зменшення рівня позитивної оцінки ролі та впливовості церкви в сучасному українському суспільстві (2013 р. – 50,6%, 2019 р. – 44,5%). При цьому, позитивні оцінки релігії найчастіше висловлюють жителі Заходу (69,3%) та Центру (49,4%) країни, а найрідше – жителі Сходу (17,5%). Досить скромними, за результатами соціологічних досліджень, є і позиції релігії у переліку позитивних об'єднаних суспільних цінностей (8%).

Висновки і пропозиції. Таким чином, аналіз процесів, що визначають сучасний стан релігійного комплексу України, засвідчує наявність істотних релігійно-конфесійних трансформацій і сутнісних змін, характер і впливи яких є досить складними і неоднозначними. Поряд з його існуючою віросповідною багатоманітністю, численною інституційною мережею, певним досвідом соціального служіння маємо сталу тенденцію зміни балансу сил на релігійно-церковному полі країни, актуалізацію заданих і новонабутих міжконфесійних розділень. Артикуляція своїх «власних» історій і наративів, своєї винятковості та ексклюзивності не дозволяє церквам подолати деструктивні стереотипи, заважає толерантизації міжконфесійних відносин, формуванню і реалізації спільних інтегруючих і консолідуючих соціально значимих проєктів.

За обставин розбалансованості організму релігійного комплексу, дисгармонії інтересів його суб'єктів в умовах полікультурності та поліконфесійності соціуму країни релігія здатна каталізувати процеси суспільної дезінтеграції, а перекликаючись з етнічними та політичними суперечностями, надавати їм більшої напруженості та емоційної залученості учасників. Зазначені вище процеси зумовлюють й очевидну амбівалентність та контраверсійність уявлень громадян щодо ролі релігії і церкви в суспільному житті – від традиційного високого рівня довіри до сталого зниження рівня оцінок їх значимості в житті громадян і суспільно-політичних процесах країни.

Державна політика національно-громадянської консолідації й активного залучення до цього процесу інтегративного потенціалу релігії і релігійних організацій в Україні має реалізовуватися з дотриманням відповідних принципів і орієнтуватися на комплексне вирішення низки пріоритетних завдань:

1. Системної концептуалізації потребують правові регулятори етнонаціональних відносин загалом, важливі для мінімізації загроз етнічних конфліктів, а насамперед – для посилення консолідації загалу населення країни як української громадянської нації, розвитку її історичної свідомості, традицій і культури, етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України на основі забезпечення прав і свобод людини та громадянина.

2. Подальшого законодавчого удосконалення вимагає реалізація державного принципу верховенства права і сили закону як у державно-церковних

відносинах взагалі, так і у регулюванні діяльності релігійних організацій та їх представників зокрема.

3. Висловлюючи підтримку ініціативи Уряду України щодо створення Державної служби України з етнополітики та свободи совісті (постанова Кабінету Міністрів України від 12 червня 2019 р. №503) та підкреслюючи важливість такої державної інституції в багатонаціональному та мультиконфесійному українському суспільстві, варто акцентувати увагу керівництва держави на якомога швидкому завершенні інституювання цього центрального органу виконавчої влади. З метою більш повного залучення громадськості до обговорення питань етнополітики та свободи совісті, забезпечення інформаційної взаємодії всіх суб'єктів міжнаціональних та міжконфесійних відносин в Україні варто було б утворити при Державній службі України з етнополітики та свободи совісті постійно діючу громадську Експертну раду. Новоутворена інституція за участі членів Експертної ради мала б організовувати та проводити дискусії, надавати фахові консультації з питань етнополітики та свободи совісті народним депутатам України, відповідальним працівникам органів державної влади та місцевого самоврядування.

4. Важливим аспектом є розробка та реалізація поточних і перспективних програм державної політики у сфері відносин церкви, держави і суспільства, які б враховували регіональні особливості етноконфесійних процесів і забезпечували їх нормалізацію; втілювали у життя принципи поліконфесійності суспільства і свободи релігії, виступали надійним запобіжником зловживання нею; формулювали таку модель державно-церковних відносин, за якої режим відокремлення церкви і держави на основі принципу субсидіарності передбачав їх конструктивну співпрацю; ефективно сприяли актуалізації суспільнотворчого потенціалу релігійних організацій і перетворенню суб'єктів вітчизняного релігійного ландшафту на прямих учасників активної соціальної дії.

5. Суспільна динаміка актуалізувала необхідність наукового осмислення новочасної ситуації для з'ясування та практичної реалізації найбільш ефективних механізмів і способів державної політики консолідації суспільства, в тому числі у сфері етнонаціональних і релігійно-конфесійних відносин. Серед пріоритетних напрямів наукових студій, які потребують державної уваги, – питання узагальнення історичного досвіду України в налагодженні інтеграційної міжетнічної та міжконфесійної комунікації, збереження й розвитку спільної історичної, культурної та духовної спадщини етносів України, зміцнення громадянської ідентичності та забезпечення єдності української нації.

1. Віллем Жан-Поль. Європа та релігії. Ставки XXI століття / пер. з фр. Київ: Дух і Літера, 2006. 311 с.

2. Войналович В. А. Динаміка конфесійних процесів у сучасній Україні: інституційні та

ідентифікаційні аспекти. *Етнополітичний контекст соціокультурних трансформацій у сучасній Україні* / ред. кол.: О. Рафальський (голова), В. Войналович, Л. Нагорна. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017. С. 169–228.

3. Гантінгтон С. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку. Львів, 2006. 474 с.

4. Daniel Bell. The Return of the Sacred? The Argument on the Future of Religion. *The British Journal of Sociology*. 1977. Vol. 28. №4. December. P. 419–449.

5. Держава і церква в Україні – 2019: підсумки року і перспективи розвитку відносин (інформаційні матеріали). Київ, 2019. 70 с. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2019_Religiya.pdf

6. Єленьський Віктор. Велике повернення: релігія у глобальній політиці та міжнародних відносинах кінця ХХ – початку ХХІ століття. Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2013. 504 с.

7. Жорж Корм. Религиозный вопрос в ХХІ веке. Геополитика и кризис постмодерна. Москва: Институт общегуманитарных исследований, 2012. 288 с.

8. Здіорук С. І. Суспільно-релігійні відносини: виклики України ХХІ століття. Київ: Знання України, 2005. 552 с.

9. Мюллер Деннис. Разум, религия, демократия / пер. з англ. А.А.Смолярова. Москва: Мысль, 2015. 560 с.

10. Паращевін М. А. Інтегративна роль релігії: історико-соціологічний нарис. Київ: Інститут соціології НАН України, 2004. 152 с.

11. Релігійна безпека / небезпека України. Збірник наукових праць і матеріалів / за ред. проф. Анатолія Колодного. Київ: УАР, 2019. 316 с.

12. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2019 р.). Дані Департаменту у справах релігії та національностей Міністерства культури України. Форма 1. Звіт про мережу релігійних організацій в Україні станом на 1 січня 2019 року (17.04.2019). URL: https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr_2019/75410/

13. «Україна може існувати лише в одному цивілізаційному вимірі – європейському. Інакше на неї чекає небуття». Інтерв'ю з Оксаною Пахльовською. *Дзеркало тижня*. 2015. №15(211).

14. Philip Jenkins. The Next Christianity. *Atlantic Monthly*. 2002. October.

15. Jose Casanova. Public Religions in the Modern World. Chicago: University of Chicago Press, 1994.

16. Хосе Казанова. По той бік секуляризації: релігійна та секулярна динаміка нашої глобальної доби / пер. з англ. Олексія Панича. Київ: Дух і Літера, 2017. 264 с.

17. Чорноморець Юрій. Мовчання церков: чому українське християнство опинилося в кризі (09.10.2015). URL: https://risu.ua/movchannya-cerkov-chomu-ukrajinske-hristiyanstvo-opinilosya-v-krizi_n76424

18. Шуба О.В. Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз). Київ: Крилиця, 1999. 324 с.

References

1. Villem Zhan-Pol. (2006). *Yevropa ta relihii. Stavky KhKhI stolittia* [Europe and religions. Rates of the XXI century]. Kyiv: Dukh i Litera. 311 p. (in Ukrainian).

2. Voinalovych V. A. (2017). *Dynamika konfesiinykh protsesiv u suchasni Ukraini: instytutsiini ta identyfikatsiini aspekty. Etnopolitychnyi kontekst sotsiokulturnykh transformatsii u suchasni Ukraini* [Dynamics of confessional processes in modern Ukraine: institutional and identification aspects. Ethnopolitical context of sociocultural transformations in modern Ukraine]. Kyiv: IPIEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy. Pp. 169–228. (in Ukrainian).

3. Hantinton S. (2006). *Protystoiannia tsyvilizatsii ta zmina svitovoho poriadku* [Confrontation of civilizations and change of world order]. Lviv. 474 p. (in Ukrainian).

4. Daniel Bell. (1977). *The Return of the Sacred? The Argument on the Future of Religion*. The British Journal of Sociology. Vol. 28. №4. December. Pp. 419–449.

5. Razumkov, tsentr (2019). *Derzhava i tserkva v Ukraini – 2019: pidsumky roku i perspektyvy rozvytku vidnosyn (informatsiini materialy)* [State and Church in Ukraine - 2019: results of the year and prospects for the development of relations (information materials)]. Kyiv. URL: http://razumkov.org.ua/uploads/article/2019_Religiya.pdf (in Ukrainian).

6. Yelenskyi Viktor. (2013). *Velyke povernennia: relihiia u hlobalnii politytsii ta mizhnarodnykh vidnosynakh kintsia KhKh – pochatku KhKhI stolittia* [The Great Return: Religion in Global Politics and International Relations of the Late 20th and Early 21st Centuries] Lviv: Vydavnytstvo Ukrainskoho katolytskoho universytetu. 504 p. (in Ukrainian).

7. Zhorzh Korm. (2012) *Religioznyj vopros v HKHI veke. Geopolitika i krizis postmoderna* [Religious question in the XXI century. Geopolitics and the postmodern crisis]. Moskva: Institut obshchegumanitarnykh issledovaniy. 288 p. (in Russian).

8. Zdioruk S. I. (2005). *Suspilno-relihiini vidnosyny: vykyky Ukrainy KhKhI stolittia: monohrafiia* [Suspilno-relihiini vidnosini: wiklikas of Ukraine of the XXI century: monograph] Kyiv: Znannia Ukrainy. 552 p. (in Ukrainian).

9. Myuller Dennis. (2015). *Razum, religiya, demokratiya* [Reason, religion, democracy]. Moskva: Mysl'. 560 p. (in Russian).

10. Parashchevin M.A. (2004). *Intehratyvna rol relihii: istoriko-sotsiolohichni narys* [The integrative role of religion: the historical-sociological drawing]. Kyiv: Instytut sotsiolohii NAN Ukrainy. 152 p. (in Ukrainian).

11. Kolodnyi A., ed. (2019). *Relihiina bezpeka / nebezpeka Ukrainy. Zbirnyk naukovykh prats i materialiv* [Religious security / danger of Ukraine. Collection of scientific works and materials]. Kyiv: UAR. 316 p. (in Ukrainian).

12. *Relihiini orhanizatsii v Ukraini*. (2019) [Religious organizations in Ukraine]. Dani Departamentu u spravakh relihii ta natsionalnostei Ministerstva kultury Ukrainy. URL:

https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr_2019/75410/ (in Ukrainian).

13. Pakhlovska Oksana (2015). «Ukraina mozhe isnuvaty lyshe v odnomu tsyvilizatsiinomu vymiri – yevropeiskomu. Inakshe na nei chekaie nebuttia» *Interviu z Oksanoi Pakhlovskoiu* ["Ukraine can exist only in one civilizational dimension - European. Otherwise, nothingness awaits her." Interview with Oksana Pakhlovska]. *Dzerkalo tyzhnia*. №15(211). 25.04-15.05 (in Ukrainian).

14. Philip Jenkins. (2002). The Next Christianity. *Atlantic Monthly*. October.

15. Jose Casanova. (1994). *Public Religions in the Modern World*. Chicago: University of Chicago Press.

16. Jose Casanova. (2017). *Po toi bik sekularyzatsii: relihiina ta sekularna dynamika nashoi hlobalnoi doby* [On the other side of secularization: the

religious and secular dynamics of our global era]. Kyiv: Dukh i Litera. 264 p. (in Ukrainian).

17. Chornomorets Yurii. (2015). *Movchannia tserkov: chomu ukrainske khrystyianstvo opynylosia v kryzi* [The silence of the churches: why Ukrainian Christianity found itself in crisis]. URL: https://risu.org.ua/movchannya-cerkov-chomu-ukrajinske-hristiyanstvo-opinilosya-v-kryzi_n76424 (in Ukrainian).

18. Shuba O.V. (1999). *Relihiia v etnonatsionalnomu rozvytku Ukrainy (politohichnyi analiz)* [Religion in the ethno-national development of Ukraine (political analysis)]. Kyiv: Krynytsia. 324 p. (in Ukrainian).

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2020.27.8>
УДК 321:316

Тетяна Воропасєва

кандидат психологічних наук, доцент,
старший науковий співробітник,
Центр українознавства філософського факультету,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ORCID: 0000-0001-8388-7169
Email: voropayeva-tania@ukr.net

НАЙБІЛЬШІ ВИКЛИКИ, ЗАГРОЗИ ТА НЕБЕЗПЕКИ ДЛЯ СУЧАСНОГО УКРАЇНСТВА

Анотація. Стаття присвячена дослідженню найбільших викликів, загроз та небезпек для сучасного українства. Проблематика викликів, загроз і небезпек, які постали перед Україною та українством, починаючи з 1991 р., є сьогодні дуже актуальною. Науковці, які працюють у галузі кризології (crisisology), розрізняють поняття «виклики», «загрози», «небезпеки», «кризи», «ризики», «катастрофи», «колас», «крах» тощо. Теоретико-методологічною основою нашого дослідження є поєднання наукового потенціалу кризології, конфліктології та українознавства. Перед кризологією, конфліктологією та українознавством стоїть завдання трансдисциплінарного осмислення сутності й гостроти цих викликів, загроз і небезпек, які актуалізуються у багатьох сферах: військово-оборонній, геополітичній, демографічній, державотворчій, духовносвітоглядній, екологічній, економічній, енергетичній, інформаційній, історико-меморіальній, культурно-мистецькій, мовній, морально-етичній, науковій, націєтворчій, освітньо-виховній, політико-правовій, соціальній, територіальній, технологічній, фінансовій тощо. До них додаються загрози й небезпеки: 1) широкомасштабної війни з РФ; 2) тотального поширення в Україні COVID-19; 3) реалізації нового геостратегічного курсу Росії (який отримав назву «геополітичного реваншу»); 4) поширення ідеології «руського мира», активізації нових спроб РФ розчленувати Україну, підтримки сепаратизації та федералізації України; 5) можливої ескалації російсько-українського та вірмено-азербайджанського конфліктів, що можуть привести до нової глобальної конфронтації й навіть світової війни; 6) неефективної боротьби з корупцією в Україні; 7) відсутності належної реакції влади на необхідність негайного припинення інформаційно-психологічної війни Росії проти України; 8) знищення малого та середнього бізнесу та подальше фінансово-економічне розшарування українського суспільства; 9) зволікання з вирішенням проблеми бідності (в умовах, коли близько 60% українців перебувають за межею бідності); 10) можливих техногенних катастроф в Україні; 11) можливого перетворення України з суб'єкта на об'єкт міжнародних відносин; 12) можливої відмови від європейської інтеграції; 13) дискредитації Помаранчевої революції та Революції Гідності з метою розповсюдження російських наративів про державний переворот в Україні; 14) загострення міжконфесійних конфліктів в Україні; 15) прийняття неадекватних рішень представниками некомпетентної влади (загроза економічного падіння й масштабної фінансової кризи в Україні, можлива